

ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԿԱՊԻՏԱԼԸ
ԵՎ ՆՐԱ ՀՈՒՄԱՆԻՍՏԱԿԱՆ ՉԱՓՈՒՄԸ

ԱՍԱՏՐՅԱՆ Գ. Ե.

Մարդկային կապիտալ տնտեսագիտական կատեգորիան անցել է պատմական զարգացման երկարատև ուղի և ձևավորվել է աստիճանաբար: Նրա տարրերը սկիզբ են առել վաղնջական ժամանակներից, երբ երևան են եկել առաջին գիտելիքները և կրթական համակարգը: Սկզբնական շրջանում նրանում ներառվում էին կրթությունը, դաստիարակությունը, գիտելիքները և առողջությունը, որոնք բարձրացնում են մարդու՝ աշխատելու ընդունակությունը: Տևական ժամանակ մարդկային կապիտալը համարվում էր միայն զարգացման սոցիալական գործոն, այսինքն, տնտեսագիտության տեսանկյունից՝ ծախսային բաղադրիչ: Ընդունված էր, որ կրթության մեջ կատարվող ներդրումները անարտադրողական են, իրենց բնույթով՝ զուտ ծախսային բեռ՝ տնտեսության համար: Անտեսվում էր, որ իրականում հենց կրթության և գիտության մեջ կատարված ներդրումներն անցյալում ապահովեցին Արևմտյան քաղաքակրթության առաջանցիկ զարգացումը Չինաստանի, Հնդկաստանի և մյուս երկրների համեմատությամբ: Քաղաքակրթությունների ու երկրների զարգացման ընթացքը ցույց է տալիս, որ մարդկային կապիտալը հնում էլ եղել է զարգացման հիմնական գործոններից մեկը՝ կանխորոշելով որոշ երկրների հաջողությունը և մյուսների ձախողումը: Արևմտյան քաղաքակրթությունն իր զարգացման որոշակի փուլում շահեց ավելի հին քաղաքակրթությունների դեմ պատմական գլոբալ մրցությունը՝ հենց մարդկային կապիտալի, ներառյալ կրթության ավելի արագ աճի շնորհիվ: XVIII դ. վերջին արդեն Արևմտյան Եվրոպան մեկուկես անգամ առաջ էր անցել Չինաստանից և Հնդկաստանից՝ բնակչության մեկ շնչին ընկնող համախառն ներքին արդյունքի ցուցանիշով և երկու անգամ՝ բնակչության գրագիտության մակարդակով: Այս հանգամանքը և տնտեսական ազատությունը միասին դարձան այն հիմնական գործոնները, որոնք ապահովեցին եվրոպական ազգերի, ԱՄՆ-ի ու անգլոսաքսական մյուս երկրների տնտեսական հաջողությունները: Այս առումով հատկանշական է Ճապոնիայի օրինակը: Թեև երկիրը դարեր շարունակ վարել է ինքնամեկուսացման քաղաքականություն, սակայն ստեղծել է իր ուրույն ու ինքնատիպ քաղաքակրթությունը, որտեղ միշտ բարձր է եղել մարդկային կապիտալի մակարդակը, ներառյալ կրթության ու կյանքի տևողության ցուցանիշը: 1913-ին Ճապոնիայում չափահաս բնակչության ուսման միջին տևողությունը եղել է 5,4 տարի, Իտալիայում՝ 4,8 տարի, իսկ կյանքի միջին տևողությունը կազմել է 51 տարի՝ գրեթե նույնքան, որքան Եվրոպայում և ԱՄՆ-ում: Ռուսաստանում այդ ցուցանիշները հավասար են եղել, համապատասխանաբար՝ 1-1,2 և 33-35 տարի: Դա է

հիմնական պատճառներից մեկը, որ մարդկային կապիտալի մեկնարկային մակարդակով Ճապոնիան XX դարում կատարեց տեխնոլոգիական թռիչք և դուրս եկավ աշխարհի առաջավոր երկրների շարքը:

Այնուհետև կրթության և գիտության՝ որպես տնտեսության և հասարակության զարգացման գործոնի կարևորության ըմբռնումը փոխվեց: Ե՛վ կրթությունը, և՛ գիտությունը, իբրև մարդկային կապիտալի բաղադրիչներ, և՛ ինքը մարդկային կապիտալն իր ամբողջության մեջ սկսեցին դիտվել որպես ժամանակակից տնտեսության աճի ու զարգացման, հասարակական առաջադիմության և կյանքի որակի բարձրացման գլխավոր գործոններ: XX դարասկզբին մարդկային կապիտալ հասկացությունն էականորեն ընդարձակվեց՝ այդ հարյուրամյակի երկրորդ կեսին հանգեցնելով դրա նկատմամբ վերաբերմունքի արմատական փոփոխության: 1960-ականից այն մուտք է գործում գիտական գրականություն և լայն լուսաբանում գտնում ամերիկացի հայտնի տնտեսագետներ Թեոդոր Վիլյամ Շուլցի և Գարի Ստենլի Բեկկերի աշխատություններում, հեղինակներ, որոնք մարդկային կապիտալի տեսության ստեղծման համար արժանացան էկոնոմիկայի ասպարեզում Նոբելյան մրցանակների (1979 և 1992 թթ.): Մարդկային կապիտալի տեսության մշակման մեջ ծանրակշիռ է հատկապես Շուլցի վաստակը, որն առաջինն է ձևավորել ու շրջանառության մեջ դրել այդ հասկացությունը՝ այն դիտելով որպես կարևոր արտադրողական գործոն, արդյունաբերական և հետարդյունաբերական տնտեսությունների գլխավոր շարժիչ ուժ: Տնտեսագիտական վերլուծության ենթակելով թույլ զարգացած երկրների վիճակը՝ Շուլցը հանգում է այն եզրակացության, որ բնակչության աղքատ խավերի բարեկեցության աճը կախված է ոչ այնքան հողից, տեխնիկայից կամ նրանց անձնական ջանքերից, որքան նրանց գիտելիքների պաշարից: Տնտեսության այդ որակական հայեցակետն էլ նա անվանել է «մարդկային կապիտալ»: Մարդկային բոլոր ունակությունները, ըստ Շուլցի, կամ բնածին են, կամ ձեռքբերովի: Յուրաքանչյուր մարդ ծնվում է գեների անհատական կոմպլեքսով, որոնք և որոշում են նրա բնածին ունակությունները: Բսկ մարդու կողմից ձեռքբերված արժեքավոր հատկանիշները, որոնք կարող են ուժեղացվել համապատասխան ներդրումներով, նա անվանում է «մարդկային կապիտալ»: Մարդու մեջ կատարվող ներդրումների հիմնական արդյունքը Շուլցը համարում էր մարդկանց՝ աշխատելու ունակությունների կուտակումը, հասարակության մեջ նրանց արդյունավետ ստեղծարար գործունեությունը, առողջության պահպանումը և այլն: Նրա կարծիքով՝ մարդկային կապիտալն օժտված է արտադրողական բնույթի անհրաժեշտ հատկանիշներով: Մարդկային կապիտալը, ըստ նրա, ունակ է կուտակման ու վերարտադրման: Նրա գնահատմամբ՝ հասարակության մեջ արտադրվող համախառն արդյունքից մարդկային կապիտալի կուտակման համար օգտագործվում է արդեն ոչ թե 1/4-ը, ինչպես ընդունված էր XX դ. վերարտադրության տեսությունների մեջ, այլ՝ այդ համախառն արդյունքի ընդհանուր մեծության 3/4-ը: Բեկկերն առաջինը

«մարդկային կապիտալ» հասկացությունը փոխադրեց միկրոմակարդակ՝ ձեռնարկության մարդկային կապիտալը բնորոշելով որպես մարդու հմտությունների, գիտելիքների ու կարողությունների ամբողջություն և նրանցում կատարվող ներդրումները հանգեցնելով հիմնականում կրթության և ուսուցման ծախսերին:

«Մարդկային կապիտալն» արդի տնտեսագիտության մեջ, ինչպես նաև տնտեսական պրակտիկայում ինտենսիվորեն արմատավորվող կարևոր հասկացություններից է, որը, զուտ տնտեսագիտական բովանդակությունից զատ, մեր օրերում ձեռք է բերում տեսական-փիլիսոփայական ու ընդհանուր սոցիոլոգիական երանգ: Հատուկ կարևորություն ու հրատապություն է ստանում, մասնավորապես, հումանիզմի հետ մարդկային կապիտալի առնչության, հումանիստական աշխարհընկալման դիրքերից դրա քննական վերլուծության, այդ հասկացության հումանիստական չափման պարզաբանման հարցը:

Մարդկային կապիտալ հասկացությունն արդի պայմաններում ձեռք է բերում հասարակական արտադրության առաջընթացի վճռորոշ բաղադրիչի, հետադյոնաբերական հասարակության զարգացման հիմնարար գործոնի, նրա շարժիչ ուժի նշանակություն: Թեև գիտական գրականության մեջ շրջանառվում են «մարդկային կապիտալ» հասկացության մի շարք բնորոշումներ, սակայն դրանք իմաստային որոշ նրբերանգներով հանդերձ՝ իրենց բովանդակությամբ ընդհանուր առմամբ համընկնում են: Եր դասական բնորոշմամբ՝ մարդկային կապիտալն այն գիտելիքների, հմտությունների, կարողությունների ու վարպետության ամբողջությունն է, որով օժտված է աշխատողը, և որոնք նա ձեռք է բերում ընդհանուր ու մասնագիտական կրթության, պրոֆեսիոնալ պատրաստվածության, արտադրողական փորձի շնորհիվ: Որոշ հեղինակներ մարդկային կապիտալը համարում են մարդկային գործոն և մարդկային ռեսուրս հասկացությունների բնական զարգացումն ու ընդհանրացումը, բայց միաժամանակ գտնում, որ մարդկային կապիտալն ավելի լայն տնտեսագիտական կատեգորիա է: Մարդկային կապիտալի մեջ են մտնում նաև մասնագետների աշխատանքի գործիքակազմը, մեթոդիկաները, տեղեկատվության աղբյուրները: Բնական է, որ նույնիսկ ամենահմուտ ծրագրավորողը չի կարող իրացնել իր կարողությունները, փորձն ու գիտելիքները՝ առանց հզոր համակարգչի, տվյալների բազայի, տեղեկատվության աղբյուրների, առանց ելակետային ծրագրերի: Մարդկային կապիտալը ենթադրում է նաև իր արդյունավետ գործունեությունն ապահովող միջավայրի ստեղծման համար կատարվող ներդրումներ: Հարցերի այդ խմբի մեջ մտնում են, առաջին հերթին, կյանքի որակի, ներառյալ անվտանգության, բնապահպանական, բնակարանային պայմանների ու նմանատիպ այլ հարցեր, որոնք լուծված լինեն աշխարհի զարգացած երկրների մակարդակով: Հակառակ դեպքում անխուսափելի է լավագույն մասնագետների միգրացիան այնտեղ, ուր նրանց ապրելու և աշխատելու համար ավելի լավ պայմաններ կան: Այս առումով մարդկային կապիտալը հանդես է գալիս որպես տնտեսական աճի, հասարակության և ընտանիքի զարգացման կարևոր ու ինտենսիվ

արտադրողական գործոն, ինովացիոն տնտեսության և գիտելիքների տնտեսության՝ որպես զարգացման հաջորդ՝ բարձր փուլի ձևավորման ու զարգացման գլխավոր շարժիչ ուժ: Այն ներթափանցում է տնտեսական ու հասարակական ամբողջ օրգանիզմի մեջ և ապահովում դրա բնականոն կենսագործունեությունն ու զարգացումը: Մարդկային կապիտալը նպաստում է տնտեսության զարգացմանն ու աճին՝ տնտեսական ու արտադրական գործունեության բոլոր ոլորտներում, խթանում աշխատանքի որակի ու արդյունավետության բարձրացումը հասարակության կենսագործունեության ու կենսաապահովման բոլոր ուղղություններում:

Համաշխարհային գիտատեխնիկական ու սոցիալ-տնտեսական առաջընթացի արդի փուլի համար բնորոշ է մարդկային գործոնի դերի ու նշանակության աննախադեպ աճը տնտեսության մեջ և հասարակական կյանքում: Մարդկային կապիտալը դառնում է տնտեսական աճի, արդի էկոնոմիկայի՝ գիտելիքների էկոնոմիկայի զարգացման ինտենսիվ բաղադրիչ, բացառիկ կարևոր ու վճռորոշ գործոն: Որոշ գնահատումների համաձայն՝ զարգացած երկրներում ուսման տևողության մեկ տարվա ավելացումը, որպես կանոն, բերում է համախառն ներքին արդյունքի (ՀՆԱ) 5-15% աճի: Դա է պատճառը, որ մեր ժամանակների համար բնորոշ է դարձել մարդկային կապիտալի ու հատկապես կրթության մեջ կատարվող ներդրումների և՛ ծավալների, և՛ տեսակարար կշռի անընդհատ աճը: Աշխարհի զարգացած երկրներում արդեն 1990-ականին մարդկային կապիտալի մեջ էր ներդրվում բոլոր միջոցների 70%-ը, իսկ ֆիզիկական կապիտալի մեջ՝ միայն 30%-ը¹: Զարգացման այդ միտումների շնորհիվ մարդկային կապիտալն արդի տնտեսության մեջ դարձել է ինչպես երկրների ազգային հարստության, այնպես էլ տարածաշրջանների, տեղական կազմավորումների ու կազմակերպությունների հարստության տիրապետող ձև: Զարգացած երկրների ազգային հարստության մեջ մարդկային կապիտալի բաժինը ներկայումս կազմում է 70-80%:

Զգտումը դեպի կրթությունը, գիտելիքը թելադրվում է տնտեսական կյանքի ամբողջ ընթացքով²: Որակյալ ու մտավոր աշխատանքի բարձր վարձատրությունն էլ հենց այն գլխավոր գործոնն է, որը զարգացած երկրներում մարդկանց մղում է դեպի կրթությունն ու գիտելիքը: Իր հերթին՝ մտավոր աշխատանքի բարձր հեղինակությունը, գիտելիքների տնտեսության համար նրա արտակարգ նշանակությունը ծնում է ինչպես ամբողջությամբ

¹ Այդ թվականներին ՄՄՆ-ում, օրինակ, կրթության, առողջապահության և սոցիալական ապահովության վրա կատարվող ընդհանուր ծախսերը ավելի քան 3 անգամ գերազանցում էին արտադրական կապիտալի ներդրումները (Методы оценки стоимости человеческого капитала / Человеческий капитал, <http://ru.wikipedia.org/wiki...>):

² 1990-ին ՄՄՆ-ում տարրական կրթությամբ աշխատողի՝ ամբողջ կյանքի ընթացքում ստացած համախառն եկամուտը կազմել է միջին հաշվով 756 հազար դոլար, բարձրագույն կրթությամբ աշխատողինը՝ 1720 հազար դոլար, այսինքն՝ շուրջ 2,3 անգամ ավել (նույն տեղում):

վերցրած երկրի, այնպես էլ արտադրության ճյուղերի և ձեռնակությունների հավաքական բանականության ուժեղացման հզոր սիներգետիկ ազդակներ և վերջին հաշվով բարձրացնում երկրի մարդկային կապիտալի ստեղծարար ներուժը:

Չարգացման այդ միտումների ուժով է նաև, որ թե՛ զարգացած և թե՛ զարգացող երկրների, այդ թվում՝ նախկին խորհրդային հանրապետությունների համախառն ներքին արդյունքի մեջ ոչ որակյալ աշխատանքի բաժինը գնալով նվազում է, իսկ տեխնոլոգիապես առաջատար երկրներում այն արդեն աննշան չափեր է կազմում:

Նկատենք մեկ ուրիշ օրինաչափություն ևս: Մարդկային կապիտալի ցածր մակարդակի ու որակի պայմաններում բարձր տեխնոլոգիական ճյուղերում կատարված ներդրումներն անհրաժեշտ արդյունք չեն տալիս: Մյուս կողմից՝ ֆինների, իռլանդացիների, ճապոնացիների, չինացիների (Թայվան, Հոնկոնգ, Սինգապուր, Չինաստան և այլն), կորեացիների, եվրոպական նոր զարգացած երկրների (Հունաստան, Իսպանիա, Պորտուգալիա և այլն) արագ զարգացումը գալիս է հաստատուն աշխատանք, որ մարդկային կապիտալի ձևավորման հիմքը տվյալ երկրի բնակչության հիմնական մասի բարձր կուլտուրան է:

Մարդկային կապիտալ հասկացության հետ սերտորեն առնչվում է ազգային մարդկային կապիտալ հասկացությունը, որը հանդես է գալիս որպես մարդկային կապիտալի հավաքական, ընդհանրացնող ցուցանիշ:

Ազգային մարդկային կապիտալը տվյալ երկրի մարդկային կապիտալն է, որն այդ երկրի ազգային հարստության կարևոր բաղկացուցիչ մասն է: Այն ընդգրկում է սոցիալական, քաղաքական կապիտալը, ազգային մտավոր առաջնությունները, մրցութային առավելությունները և ազգի բնական պոտենցիալը:

Ազգային մարդկային կապիտալը կազմում է աշխարհի զարգացող երկրների ազգային հարստության ավելի քան կեսը, զարգացած երկրների ազգային հարստության՝ 70-80%-ից ավելին: Ազգային մարդկային կապիտալի առանձնահատկությունները յուրաքանչյուր երկրում պատմականորեն պայմանավորված են եղել տվյալ երկրի քաղաքակրթական զարգացմամբ: Այն XX դարում եղել և այժմ էլ մնում է տնտեսության ու հասարակության զարգացման գլխավոր ինտենսիվ գործոնը:

Համաշխարհային մարդկային կապիտալի հիմնական մասը կենտրոնացած է աշխարհի զարգացած երկրներում: Դրա հիմնական պատճառն այն է, որ այդ երկրներում, հատկապես վերջին 50 տարիներին, մարդկային կապիտալի մեջ կատարվող ներդրումները զգալիորեն գերազանցում են ֆիզիկական կապիտալի մեջ կատարվող ներդրումները: Շրջանառության մեջ է մտել, այսպես կոչված, մարդկային գիտելիքի լներեջ հասկացությունը, որը ձեռնարկության մարդկային կապիտալի արժեքի հարաբերությունն է նրա սեփական միջոցների նկատմամբ, և որը կենսունակ տնտեսություն ունեցող

երկրներում դրսևորում է աճի միտում³:

Ազգային մարդկային կապիտալի մակարդակի վրա բացասաբար է անդրադառնում, մասնավորապես, բնական պաշարների արժեքը: Ընդունված է աշխարհի երկրների ազգային մարդկային կապիտալի արժեքի գնահատումը՝ գնահատման, այսպես կոչված, ծախսային մեթոդի հիման վրա, որը և կիրառում են Համաշխարհային բանկի մասնագետները: Այդ մեթոդի կիրառումը թույլ է տալիս որոշելու հասարակության այն ամենամյա ընթացիկ ծախսերի ծավալները, որոնք, ըստ մարդկային կապիտալի բաղադրիչների և ծախսերի աղբյուրների (պետություն, ընտանիքներ, ձեռներեցներ և տարբեր հիմնադրամներ), կատարվում են մարդկային կապիտալի վերարտադրության վրա: Համաշխարհային մարդկային կապիտալի ընդհանուր արժեքը կազմում է շուրջ 365 տրիլիոն դոլար կամ համաշխարհային հարստության 66%-ը⁴:

Մարդկային կապիտալի միջուկը եղել և մնում է մարդը, սակայն ներկա պայմաններում՝ արդեն բարձր պրոֆեսիոնալիզմով օժտված, կրթված, արարող ու նախաձեռնող մարդը: Մեր օրերում տնտեսության ու կառավարման բոլոր օղակներում հենց կրթված պրոֆեսիոնալներն են մեծապես որոշում աշխատանքի արտադրողականությունն ու արդյունավետությունը:

Ընդունված է այն կարծիքը, որ մենեջմենթի առումով մարդկային կապիտալը բոլոր ակտիվների մեջ ամենից դժվար կառավարելի է: Մարդկային անհատականությունների ինքնատիպությունը, մարդկանց վարքագծի բազմազանությունը նրանց կառավարումը դարձնում է շատ բարդ, ավելի բարդ, քան ցանկացած տեխնիկական համակարգին կամ հանգույցին: Սակայն դրա հետ մեկտեղ՝ մարդիկ արտադրության այն եզակի տարրերն են, որոնք ընդունակ են արժեք արտադրելու, բարիք ստեղծելու: Մյուս բոլոր փոփոխականները՝ փողը, հումքը, նյութերը, մեքենաներն ու սարքավորումները, էներգիան ու մյուս գումարեղինները՝ որքան էլ անհրաժեշտ ու կարևոր, սակայն արտադրության լոկ պասսիվ բաղադրիչներ են, պո-

³ ԱՄՆ-ում եթե մարդու մեջ կատարվող ներդրումների և արտադրական ներդրումների հարաբերակցությունը (կրթության, առողջապահության և սոցիալական ապահովության ծախսերի հարաբերությունը արտադրական ներդրումների նկատմամբ) 1970-ին եղել է 194%, ապա 1990-ին կազմել է 318% (Марцинкевич В., Соболева И. Экономика человека, М., 1995, с. 47):

⁴ ԱՄՆ-ում XX դ. վերջին մարդկային կապիտալի արժեքը կազմել է 90 տրիլիոն դոլար կամ երկրի ազգային հարստության 77, իսկ աշխարհի մարդկային կապիտալի ընդհանուր արժեքի՝ շուրջ 26%-ը: Չինաստանի մարդկային կապիտալի ընդհանուր ծավալը 25 տրիլիոն դոլար է կամ երկրի ամբողջ ազգային հարստության 77%-ը: Դա կազմում է համաշխարհային մարդկային կապիտալի 7%-ը կամ ԱՄՆ-ի այդ ցուցանիշի 26%-ը: Բրազիլիայում այդ թվերը կազմում են համապատասխանաբար՝ 9 տրիլիոն դոլար, 74%, 2% և 9%, Հնդկաստանում՝ 7 տրիլիոն, 58%, 2% և 7%, Ռուսաստանում՝ 30 տրիլիոն դոլար, 50%, 8% և 32%: Յոթնյակի և Եվրամիության երկրների բաժինը եղել է համաշխարհային մարդկային կապիտալի 59%-ը, որը նրանց ազգային հարստության 78%-ն է (Оценки стоимости национального человеческого капитала стран мира / Человеческий капитал, <http://ru.wikipedia.org/wiki...>):

տենցիալ հնարավորություններ: Իրենց այդ բնույթի բերումով նրանք ինքնին ոչինչ չեն կարող ստեղծել և չեն ստեղծում: Նույնիսկ համակարգիչներն ու ծրագրերը, որքան էլ հզոր ու խորապես մշակված լինեն, ոչ մի արժեք չեն կարող արարել, քանի դեռ մասնագետի հմուտ ձեռքերը չեն դիպել դրանց ստեղծաշարին, շարժման մեջ չեն դրել և չեն իրացրել այն պոտենցիալը, որ ներդրված է դրանց ծրագրային ապահովման մեջ:

Գիտության զարգացումը, տեղեկատվական հասարակության ձևավորումը որպես զարգացման բարդ ու ինտենսիվ գործոնի՝ մարդկային կապիտալի բաղադրամաս է առաջադրում բնակչության ու հատկապես առաջատար մասնագետների գիտելիքները, կրթությունը, առողջությունը, կյանքի որակը, որոնք որոշում են ազգային տնտեսությունների գործունակությունը և ինովացիոնությունը: Դա առանձնահատուկ ձևով է դրսևորվում հատկապես համաշխարհային տնտեսության գլոբալացման, տարածաշրջանից տարածաշրջան, երկրից երկիր, քաղաքից քաղաք կապիտալների, այդ թվում՝ մարդկային կապիտալի ազատ հոսքի, միջազգային սուր մրցակցության, բարձր տեխնոլոգիաների արագընթաց զարգացման պայմաններում: Տնտեսական աճի նոր, ժամանակակից գործոնների օգտագործման շնորհիվ արդեն հետ մնացող Շվեդիան, օրինակ, կարճ ժամանակում արդիականացրեց իր տնտեսությունը և 2000-ականի սկզբներին վերստին առաջատար դիրքեր նվաճեց համաշխարհային տնտեսությունում: Համեմատաբար կարճ ժամանակում Ֆինլանդիան հիմնականում հումքային տնտեսությունից անցում կատարեց ինովացիոն տնտեսության և ստեղծեց սեփական մրցունակ բարձր տեխնոլոգիաները:

Մարդկային կապիտալի զարգացման մի շարք ցուցանիշներով (չափահաս բնակչության գրագիտություն, կրթության միջին տևողություն և որակ, անվճար բուժօգնություն և այլն) Հայաստանը, ինչպես նաև հետխորհրդային մյուս երկրները մինչև 1990-ականը գտնվում էին բարձր մակարդակ ունեցող երկրների շարքում: Սակայն, այսպես կոչված, բարեփոխումների անհաջող ընթացքը հատկապես սոցիալական ոլորտում, երկարաժամկետ սոցիալ-տնտեսական ռազմավարության և հեռանկարային ու արդյունավետ սոցիալական քաղաքականության բացակայությունը հանգեցրին նրան, որ մարդկային կապիտալի զարգացման հիմնական ցուցանիշները ներկայումս զգալիորեն վատթարացել են: Եվ կարելի է ասել, որ այդ երկրներում բարեփոխումների հետագա ընթացքը մեծապես կախված կլինի այդ բացասական միտումների հաղթահարումից և մարդկային կապիտալի զարգացման համար անհրաժեշտ պայմանների ստեղծումից: Դա է այդ երկրների սոցիալ-տնտեսական զարգացման և բնակչության բարեկեցության բարձրացման գրավականը: Եվ, չնայած դրան՝ հետխորհրդային երկրներում դեռևս մարդկային կապիտալի՝ որպես ինովացիոն տնտեսության ձևավորման ու զարգացման կարևոր գործոնի վրա անհրաժեշտ ուշադրություն չի դարձվում: Լավ հիմքերի վրա չի դրված, մասնավորապես, մարդկային կապիտալի մեջ կատարվող ամենակարևորներին՝ կրթությանն ու առողջությանն ուղղված ներդրումների

հարցը: Մասնավորապես, ընդհանուր և միջին մասնագիտական կրթությունը բարելավում է մարդու որակը, բարձրացնում նրա գիտելիքների մակարդակն ու հարստացնում մտավոր պաշարը՝ մեծացնելով մարդկային կապիտալի ծավալը և որակը: Բսկ բարձրագույն կրթության մեջ կատարվող ներդրումները նպաստում են բարձրակարգ մասնագետների ձևավորմանը, որոնց բարձր որակավորում ունեցող աշխատանքն առավել մեծ ներգործություն է ունենում տնտեսական աճի տեմպերի վրա: Եվ չնայած դրան՝ այդ հարցերը հաճախ հանիրավի անտեսվում են:

XX դ. երկրորդ կեսից տնտեսության մեջ մարդկային կապիտալի դերի նկատմամբ վերաբերմունքի արմատական փոփոխությունը, հետադյունաբերական հասարակությունում մտավոր պոտենցիալի՝ որպես արտադրության աճի կարևոր ռազմավարական բաղադրիչի նոր ըմբռնումը եկան հաստատելու, որ հենց մարդկային կապիտալն է իր գերիշխող դերով դառնում ժամանակակից ինովացիոն տնտեսության՝ որպես տնտեսության զարգացման հաջորդ՝ բարձր փուլի ստեղծման գլխավոր գործոնը:

Արդյունավետ ինովացիոն տնտեսության ստեղծումը դառնում է սոցիալ-տնտեսական առաջընթացի գլխավոր և առավել հեռանկարային ուղղությունը, և այդ համատեքստում առաջին պլան է մղվում ինովացիոն գործունեությունը, որի վերջնական արդյունքը նոր արտադրանքի ստացումն է կամ արդեն առկա արտադրանքի, ծառայության, արտադրության կազմակերպման ձևի, կառավարման կամ տեխնոլոգիայի կատարելագործումը: Ինովացիոն գործընթացը հանդես է գալիս որպես արտադրության ու նրա արդյունքի մրցունակության ապահովման, արտադրողականության և դրանով իսկ՝ ինչպես ձեռնարկության, այնպես էլ, ամբողջությամբ վերցրած, տնտեսության արդյունավետության բարձրացման հիմնական ուղի: Ինովացիոն տնտեսությունն ստեղծվում ու զարգանում է կուտակված մարդկային կապիտալի որակի ու արժեքի աճի հետ համատեղ, մարդկային կապիտալի զարգացմանը զուգընթաց: Ընդ որում՝ որակյալ մարդկային կապիտալը նրա զարգացման գլխավոր գործոնն է և գիտելիքների տնտեսության հիմքը՝ որոշելով վերջինիս ինչպես ընթացիկ մակարդակը, այնպես էլ զարգացման վերին սահմանը:

Ինովացիոն տնտեսությունը՝ որպես արդի տնտեսության մոդել, կյանքի բարձր որակի, բանականության, կրթության, գիտության և բարձրորակ մարդկային կապիտալի տնտեսություն է: Դա տնտեսության այնպիսի տեսակ է, որը հիմնված է ինովացիաների հոսքի, մշտական տեխնոլոգիական կատարելագործման, բարձր հավելյալ արժեք ունեցող արտադրանքի արտադրության և ինչպես դրա, այնպես էլ բուն տեխնոլոգիաների արտահանման վրա: Մյուս կողմից՝ ինովացիոն տնտեսությունն ընդունակ է կուտակել ու բազմապատկել դրական ստեղծարար մարդկային կապիտալը և խոչընդոտել դրա բացասական, քայքայիչ բաղադրիչի կուտակումը: Ինովացիոն տնտեսությունը ներառում է մի շարք բաղադրիչներ, որոնք անհրաժեշտ են միջազգային չափանիշներով մրցունակ մակարդակի հասնելու համար:

Դրանց թվում են կրթությունը, գիտությունը, մարդկային կապիտալն ամբողջությամբ վերցրած՝ ներառյալ կյանքի բարձր որակը և բարձր որակավորման մասնագետները, ինովացիոն համակարգը, որն ընդգրկում է օրենսդրական բազան, ինովացիոն համակարգի նյութական բաղադրիչները (տեխնոլոգիաների տրանսֆերի կենտրոնները, տեխնոպոլիսները, ինովացիոն կենտրոնները, կլաստերները, բարձր տեխնոլոգիաների տարածքների յուրացումը, վենչուրային բիզնեսը և այլն), նորույթներն իրականացնող ինովացիոն արդյունաբերությունը, մարդկային կապիտալի գործունեության բարենպաստ միջավայրը: Տնտեսության ինովացիոն համակարգը, ընտրախափի, հասարակության ու պետության կրեատիվ մասը բարձրորակ մարդկային կապիտալի կուտակման աղբյուրներն են, կապիտալ, որը և որոշում է տվյալ երկրի, տարածաշրջանի, կազմակերպության զարգացման ուղղությունն ու տեմպերը: Մյուս կողմից՝ կուտակված մարդկային կապիտալն է ընկած ինովացիոն համակարգի և տնտեսության հիմքում: Այնպես որ մարդկային կապիտալի և ինովացիոն տնտեսության զարգացման գործընթացները կազմում են ինվեստիցիոն-տեղեկատվական հասարակության և նրա տնտեսության ձևավորման ու զարգացման միասնական ընթացքը: Անցումը «գիտելիքների հասարակությանը» կամ «տեղեկատվական հասարակությանը» սկզբունքային փոփոխություններ է մտցնում բուն աշխատանքի գործընթացի մեջ:

Մարդկային կապիտալի տեսության ու պրակտիկայի հիմքի վրա ԱՄՆ-ում և Եվրոպայի առաջատար երկրներում ձևավորվում է տնտեսական զարգացման նոր պարադիգմա, որի համաձայն, ինովացիոն տնտեսությունում շահույթը հիմնականում ստեղծում են նորարարների ու գիտնականների ինտելեկտը, արդի տեղեկատվական տեխնոլոգիաները, ընդհանրապես տեղեկատվական ոլորտը, այլ ոչ թե նյութական արտադրությունը կամ ֆինանսների (կապիտալի) կենտրոնացումը: Տեղեկատվության առանձնահատուկ նշանակությունն ու կարևորությունն արդի տնտեսության և, ամբողջությամբ վերցրած, հասարակության կյանքի համար արտահայտվում է նաև հետարդյունաբերական առաջավոր տնտեսությունների անվանման մեջ՝ «տեղեկատվական հասարակություն», «ինովացիոն-տեղեկատվական տնտեսություն» կամ «գիտելիքների տնտեսություն», որոնք կազմում են ինովացիոն տնտեսության բարձրագույն փուլը:

Մարդկային կապիտալ և տեղեկատվություն, տեղեկատվական տեխնոլոգիաներ հասկացությունները սերտորեն կապված են միմյանց հետ: Ավելին՝ արդի պայմաններում մարդկային աշխատանքի առավել արդյունավետ ձևերն առաջանում են հենց տեղեկատվության ու մարդկային կապիտալի խաչաձևման տիրույթներում: Եվ դա ամենից առաջ այն պատճառով, որ մեր օրերում տեղեկատվական հոսքերը ներթափանցում են մարդկության կյանքի բոլոր ոլորտները և ավելի ու ավելի հարաճուն դեր են կատարում համաշխարհային հանրության գլոբալացման պայմաններում: Ի տարբերություն արդյունաբերական դարաշրջանի, որտեղ արտադրության գործիքները ներգործում էին հումքի վրա, հետարդյունաբերական դարաշրջան-

նում այդ ներգործության օբյեկտը դառնում է տեղեկատվությունը: Իսկ վերջինս, իր հերթին, մարդկանց հուշում է, թե երբ և ինչպես փոխել համապատասխան տեղեկատվություններն ու ծառայությունները:

Մեր օրերում կատարվող տեղեկատվական հեղափոխության էությունը ճիշտ հասկանալու համար պետք է ի նկատի ունենալ, որ տեղեկատվական տեխնոլոգիաները փոխում են ոչ այնքան մարդկային գործունեության տեսակները, որքան մարդկանց տեխնոլոգիական ընդունակությունները՝ օգտագործելու որպես ուղղակի արտադրողական ուժ այն, ինչը մարդուն տարբերում է մյուս կենսաբանական արարածներից, այն է՝ խորհրդանիշները հասկանալու և մշակելու, նոր գիտելիք ստեղծելու ընդունակությունը: Տնտեսության կառուցվածքի նման փոփոխությունները մեր օրերում հանդես են գալիս որպես գլոբալ կառուցվածքային տեղաշարժ, որը նշանավորում է անցումը «կյութական տնտեսությունից» «մտավոր տնտեսությանը»՝ «գիտելիքների վրա հիմնված տնտեսությանը»: Մյուս կողմից՝ անցումը բարձր տեխնոլոգիաներին, տեղեկատվական հասարակությանը ենթադրում է մտավոր ներուժի ամրապնդում, մտավոր ու կուլտուրական զարգացման բարձր աստիճան: Նոր զարգացող գիտելիքների տնտեսությունը արտադրության սուբյեկտին՝ մարդուն առաջադրում է նոր, անսովոր բարձր պահանջներ. նա պետք է՝

- օժտված լինի հարմարվողականության ունակությամբ, հոգեբանորեն պատրաստ լինի փոփոխությունների,
- տիրապետի հաղորդակցության ու շփման արդի մեթոդներին և կարողանա դրանք օգտագործել ինչպես իր մասնագիտական գործունեության մեջ, այնպես էլ անձնական կյանքում,
- օժտված լինի տեղեկատվության որոնման ու ինքնազարգացման ունակություններով,
- ունենա ինչպես միասնականացված բազային, այնպես էլ խոր մասնագիտացված գիտելիքներ,
- պատրաստ լինի մասնագիտական հմտությունների զարգացմանը, պրոֆեսիայի ու գործունեության տեսակի փոփոխությանը,
- օժտված լինի տարածքային մեծ շարժունությամբ,
- կողմնորոշված լինի դեպի արդյունքների ձեռքբերումը,
- լինի շփումների համար պատրաստ, արտաքին կապերի համար՝ բաց,
- հանդուրժող լինի այլ, օտար կարծիքի նկատմամբ,
- լինի հասարակայնորեն ակտիվ և այլն:

Մարդկային կապիտալ կատեգորիայի վերլուծությունը մեզ բերում է այն համոզման, որ մեր օրերում խիստ տարածված այդ հասկացությունը՝ իր տնտեսական արտակարգ կարևորությամբ հանդերձ՝ զուրկ է մարդասիրական բովանդակությունից, հումանիստական չափումից:

Մարդկային կապիտալի բոլոր տեսությունների համար այսպես թե այնպես բնորոշ է բուն հումանիստական հիմնախնդրի շրջանցումը, հումանիստական չափման անտեսումը, մարդկային անհատի հանգեցումը

սոսկական «արտադրողական ուժի», որը թվում է, թե զուրկ է հոգևոր կեցությունից, մարդկային պահանջմունքների բազմազանությունից ու հարստությունից:

Թեև մարդկային կապիտալի՝ որպես տնտեսագիտական կատեգորիայի ըմբռնումը տեղեկատվական հասարակության և գիտելիքների տնտեսության զարգացման հետ անընդհատ ընդարձակվում է՝ ընդգրկելով նորանոր բաղադրիչներ և այն դարձնելով արդի տնտեսական առաջընթացի բարդ, ինտենսիվ գործոն, սակայն մարդը շարունակվում է դիտվել սոսկ որպես արտադրության տարր, որի միակ չափումն արտադրական գործունեությունն է, ուրիշի համար կատարվող աշխատանքը, ուրիշի շահույթի ավելացումը:

Մարդու հիմնահարցը քննության առնելով զուտ տնտեսական հարթության վրա՝ մարդկային կապիտալի տեսաբանները հանիրավի շեշտում են մարդու գործունեության միայն արտադրական կողմը՝ նրա մարդկային բազմապիսի պահանջմունքներն ու շահերը հանգեցնելով զուտ արտադրական պահանջմունքների և շահերի:

Մարդը նրանց գրչի տակ հանդես է գալիս սոսկ որպես որոշակի արտադրական գործառույթների կրող, որը շարժման մեջ է դնում արտադրության մյուս բաղադրիչները:

Շրջանցվում են մարդու՝ որպես ամբողջական սոցիալական էակի կենսական մյուս, հատկապես հոգևոր պահանջմունքները, նրա մարդկային էության դրսևորումների բազմազանությունն ու հարստությունը:

Եվ եթե մարդկային կապիտալի հայեցակարգի շրջանակում շոշափվում էլ են մարդու բանականության, գիտելիքների, առողջության, կյանքի որակի և այլնի հետ կապված հարցեր, ապա միայն այն չափով, ինչ չափով դրանք առնչվում են մարդու միայն արտադրական, աշխատանքային գործունեությանը:

Հումանիստական չափումը բացակայում է արդեն իսկ մարդկային կապիտալի դասական դասակարգման մեջ, երբ այն բաժանվում է՝

1. անհատական մարդկային կապիտալի,
2. ֆիրմայի (ձեռնարկության) մարդկային կապիտալի,
3. ազգային մարդկային կապիտալի:

Մատնանշված երեք դեպքում էլ մարդկային կապիտալը դիտվում է սոսկ որպես արտադրողական գործոն, արտադրության գործընթացի կարևոր ու վճռորոշ բաղադրիչ, սակայն ոչ իբրև մարդու՝ որպես հոգևոր էակի բազմազան պահանջմունքների բավարարման միջոց, նրա էությունը բնութագրող հատկանիշ:

Անտեսվում է մարդկային կեցության հոգևոր-բարոյական կողմը, այն, որ կրթության ու մյուս բաղադրիչների հետ հոգևոր գործոնները պետք է կազմեն մարդկային պոտենցիալի զարգացման անբաժանելի բաղադրիչը, մարդու հոգևոր կերպարի ձևավորման, աշխարհի նկատմամբ նրա հոգևոր վերաբերմունքի հիմքը:

Թեև որոշ տեսաբաններ, կարծես, նկատում են այն միակողմանիությունն ու հումանիզմի սկզբունքների անտեսումը, որն իր հետ բերում է մարդկային կապիտալ հասկացության առօրյա, օգտապաշտական ըմբռնումը,

մասնավորապես այն փորձերի անընդունելիությունն ու վտանգավորությունը, որոնցով հավասարության նշան է դրվում մարդկային կապիտալ ու մարդկային պոտենցիալ հասկացությունների միջև, այնուամենայնիվ՝ այս դեպքում էլ շոշափվող հիմնախնդրի հումանիստական հայեցակետն իր ամբողջության մեջ մնում է նրանց ուշադրությունից դուրս: Օրինակ, Յու. Կորչագինը, որը մարդկային «կապիտալ հասկացությունը» դիտում է որպես ավելի լայն տնտեսագիտական կատեգորիա, քան «մարդկային գործուն» և «մարդկային ռեսուրս» կատեգորիաները, այնուամենայնիվ, այդ հասկացության ծավալը սահմանափակում է մարդու միայն այն պահանջմունքներով, որոնք անհրաժեշտ են նրան՝ որպես արտադրողական գործուն:

Հանդես գալով մարդկային կապիտալի ու մարդկային պոտենցիալի նույնացման գաղափարի դեմ՝ Վ. Շչետինինը կարծում է, որ մարդկային պոտենցիալը կարող է մարդկային կապիտալի վերածվել միայն վարձու աշխատանքի գործընթացում⁵:

Ավելին՝ որոշ տեսաբաններ ճիշտ ու կոռեկտ չեն համարում մարդկային պոտենցիալի հանգեցումը մարդկային կապիտալի նույնիսկ վարձու աշխատանքի տիրապետության շրջանակում՝ դրա մեջ տեսնելով անցանկալի ու նույնիսկ վտանգավոր միտումներ:

«Մարդկային կապիտալը ինովացիոն տնտեսության մեջ» հոդվածում Յու. Անդրեևը, անդրադառնալով մարդկային պոտենցիալի և մարդկային կապիտալի հարաբերակցության հարցին, վարձու աշխատանքի շրջանակում զարգացման ինովացիոն ուղին մարդկային պոտենցիալի՝ մարդկային կապիտալի վերածման հետ շաղկապելը՝ իր ամբողջ ֆորմալ համոզությամբ հանդերձ՝ համարում է կասկածելի մոտեցում⁶: Այս առումով բնորոշ է, որ նույնիսկ այն դեպքում, երբ որոշ տնտեսագետներ գտնում են, որ մարդկային կապիտալի արժեքի չափումն ունի երկու հայեցակետ՝ տնտեսական ու հոգևոր, և հետևաբար՝ արժեքային ներդրումների բոլոր պարամետրերը պետք է լինեն մարդկանց՝ որպես և՛ տնտեսական միավորի, և՛ հոգևոր միավորի պարամետրեր, միևնույն է՝ մարդը, նրանց կարծիքով, վերջին հաշվով, սոսկ արտադրական միավոր է, որին պետք է ենթարկված լինեն նրա բոլոր, այդ թվում՝ հոգևոր չափումները:

Մարդկային կապիտալի տեսությունը անտեսում է այն հայեցակարգային սկզբունքը, որ մարդկային աշխատանքը ինքնաբավ նըպատակ չէ, այլ լոկ միջոց է, որը կոչված է ծառայելու ոչ միայն մարդկանց պահանջմունքների բավարարմանը, այլև (որ շատ կարելի է) նրանց ֆիզիկական ու հոգևոր պոտենցիաների դրսևորմանը, մարդու կոչմանն արժանի պայմանների ստեղծմանը, մարդկային ուժի ազատ ու անկաշկանդ զարգացմանը:

⁵ Щетинин В. П. Человеческий и вещественный капитал – общность и отличие, <http://www.situation.ru>

⁶ Андреев Ю. Н. Человеческий капитал в инновационной экономике, <http://www.rudocs.exdat.com/docs/index-355268.html>

Լոռույան է մատնվում այն հանգամանքը, որ հասարակական առաջադիմության բարձրագույն նպատակը, նրա իդեալը արտադրողական ուժերի զարգացման և աշխատանքի արտադրողականության այնպիսի մակարդակի ձեռքբերումն է, երբ հասարակությունը կարողանում է նվազագույն աշխատանքային ծախսումներով և աշխատուժի նվազագույն տնդությամբ ստեղծել մարդկանց ապրելու և արարելու համար անհրաժեշտ նյութական և հոգևոր բարիքներ, և հասարակական հարստության չափանիշն էլ այդ դեպքում դառնում է մարդկանց ոչ թե աշխատանքային, այլ ազատ ժամանակը, այսինքն՝ այն ժամանակը, որը նրանք տրամադրում են իրենց կենսական ուժերի ու կարողությունների դրսևորմանն ու զարգացմանը: Հենց այս ուղիով է իրականանում մարդկային կեցության ներքին խորհուրդը՝ պատմական անցումը անհրաժեշտության թագավորությունից դեպի ազատության թագավորություն, երբ մարդու ստեղծագործական ձիրքերի բացարձակ դրսևորումը, մարդկային ուժի զարգացումն առհասարակ հանդես են գալիս որպես հասարակական առաջընթացի գլխավոր նպատակ: Ավարտվում է մարդկային հասարակության նախապատմությունը և դրվում է նրա իրական պատմության սկիզբը:

ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ КАПИТАЛ И ЕГО ГУМАНИСТИЧЕСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ

АСАТРЯН Г. Е.

Резюме

Социально-философская сущность человеческого капитала – одна из центральных категорий современной социально-экономической науки, за последние десятилетия интенсивно укореняющейся в общественной жизни.

Ряд специалистов рассматривает человеческий капитал лишь в качестве экономического феномена, а человека – как носителя сугубо производственных функций, игнорируя духовные интересы и запросы личности. Однако подобная интерпретация неизбежно ведет к дегуманизации общественных отношений, самого процесса труда, к вытеснению из него подлинно человеческого начала, превращению труда из высшего акта утверждения практической универсальности человека – творца истории – в простое средство его существования.

HUMAN CAPITAL AND ITS HUMANISTIC DIMENSION**G. ASATRYAN**

Abstract

The article addresses the comprehension of the social-philosophical gist of the human capital, one of the central categories of the modern social-economic science, which has become increasingly popular in the social life over the past decades.

The paper analyses a number of the most popular in modern scientific literature approaches to aforementioned from the humanistic perspective. The paper demonstrates the narrow-mindedness and one-sidedness of the points of view, which regard the human capital only as an economic phenomenon, and the human being as the bearer of industrial functions, disregarding the wide and diverse spiritual interests and demands of the individual. Such interpretation, though, will inevitably lead to dehumanization of social relations, of the very process of labor and converting the lofty act of affirmation of a human into a simple tool for his existence.